

Яна ПРИМАЧЕНКО

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА МОРАЛЬНО-ПРАВОВУ ОЦІНКУ БОРОТЬБИ ОУН-УПА

Проаналізовано північноамериканську історіографію українського національно-визвольного руху як чинник впливу на морально-правову оцінку боротьби ОУН-УПА в сучасному історичному та соціокультурному дискурсі. Висвітлено складні стосунки у середовищі української діаспори та політику урядів США і Канади, зокрема процес повторної люстрації емігрантів з СРСР стосовно причетності до воєнних злочинів на рубежі 70–80-х років ХХ ст., що спричинило формування українського мартирологічного наративу Другої світової війни. Цей наратив домінує в сучасній українській історіографії, зумовлюючи гострі суспільні та наукові дискусії, та впливає на морально-правову оцінку ряду контроверсійних сторінок історії ОУН і УПА.

Ключові слова: північноамериканська історіографія, мартирологічний наратив, колективна пам'ять, сучасний український історичний дискурс.

Складність та не однозначність ситуації щодо морально-правової оцінки діяльності ОУН і УПА зумовлена низкою політичних та ідеологічних чинників, а внаслідок невдалих спроб впровадження державної політики пам'яті вони стали перепорою на шляху творення гомогенної громадянської нації, породжуючи гострі академічні, суспільні та політичні дискусії.

Історія, пам'ять та політика створюють систему координат, в межах якої відбувається конструювання колективної пам'яті з метою творення поля національної ідентичності. Проте історія і колективна пам'ять про неї не є тотожними поняттями, адже жоден учасник історичних подій не може бути об'єктивним щодо їх оцінки¹. В результаті між бажанням політиків маніпулювати історичними подіями з метою мобілізації суспільства для власних потреб та працею істориків лежить прірва колективної пам'яті. Політики, усвідомлюючи значення колективної пам'яті для національного суверенітету, прагнуть інкорпорувати події, пов'язані з процесами національного будівництва, в національну свідомість як позитивне історичне явище. Однак оцінює національно-визвольний рух 30-х–50-х років ХХ ст. українське суспільство неоднозначно. Державна політика пам'яті щодо проблеми ОУН-УПА мінлива: обережними були кроки Л. Кучми, до речі, саме тоді створено

¹ Snyder T. Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania / T. Snyder / [ed. Jan-Werner Moller]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 39–40.

урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА; В. Ющенко прагнув примирити ветеранів УПА та Великої Вітчизняної війни і надав звання героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері²; за часів президенства В. Януковича, переважна більшість електорату якого послуговується рудиментами радянського історичного наративу³, простежується ревізія намагань попередників.

Дослідники теж намагаються подолати наслідки тривалого штучного розподілу наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку, квінтесенцією якого стали два протилежних наративи української історії. Наслідками цього розподілу є "...ідейна нетерпимість, агресивність, репресивний стиль мислення, ознаками якого був етичний ідеал боротьби, конфронтації, звинувачення один одного у комунізмі чи націоналізмі"⁴ все це простежується в українському науковому і політичному дискурсі навіть після двадцяти років української незалежності. Поляризованим у своїх оцінках діяльності ОУН і УПА є й українське суспільство. Отже, як слушно зазначає німецький історик Ф. Гольчевські, "питання про місце ОУН/УПА в українській історії аж ніяк не є лише історичною проблемою... Подобаються комусь ці організації чи ні – вони зробили внесок у сприйняття українцями себе як нації, і цього не можна оминати в історичному наративі"⁵.

Суспільний конфлікт стосовно проблеми ОУН-УПА на рівні колективної пам'яті зумовлений самою структурою колективної пам'яті, яка має дві складові: масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідуумів про події, в яких вони брали участь, та "національну пам'ять", яка становить організаційний принцип, за допомогою якого конструюють національну історію⁶. Конфлікт українського суспільства щодо проблеми ОУН-УПА є конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян як на рівні "масової персональної пам'яті", так і на рівні модифікованої комуністичним режимом "національної пам'яті" не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній із цих структур. Морально-правова оцінка діяльності ОУН і УПА має бути не просто волонтаристськими методами вмонтована в національну пам'ять, а сприйнята на рівні колективної пам'яті. Та частина суспільства, яка не

² Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення / Ф. Гольчевські // Україна. Процеси націєтворення / [упор. А. Каппелер]; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 307. 19 листопада 2009 р. тодішній президент України Віктор Ющенко видав указ "Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття", у якому він з метою "відновлення національної пам'яті та історичної справедливості, а також сприяння процесу національного примирення і взаємопорозуміння" визначив заходи щодо визнання діяльності українських організацій, які боролись за незалежність. 12 жовтня 2009 р. посмертно присвоєно звання Героя України командирові батальйону "Нахтігаль", а згодом УПА Роману Шухевичу, 20 січня 2010 р. Ющенко підписав указ "Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України".

³ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні [Електронний ресурс] / В. Кулик. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychno-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>

⁴ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С. 10.

⁵ Гольчевські Ф. – Вказ. праця. – С. 307–308.

⁶ Snyder T. – Вказ. праця. – Р. 39.

сприймає героїзацію українського національно-визвольного руху 30-х – 50-х років ХХ ст., має принаймні визнати його як історичний факт, що вплинув на українську національну ідентичність та позиціонування України в світі.

На початку 1990-х років українська історична наука була, за влучним визначенням українського історика Я. Грицака, “дуже провінційною, ізольованою та сфокусованою на декількох темах та концепціях”⁷ і не могла дати адекватну відповідь вимогам часу. Методологічний вакуум, у якому опинилася українська історіографія, помножувався на т. зв. “білі плями” української історії – події, які за радянських часів були предметом ідеологічних табу чи інтенсивної пропаганди. Використання у цій ситуації напрацювань невеликої групи українських істориків США та Канади, де розвивався альтернативний радянському український національний наратив, стало неминучим.

Отже, відсутність адекватного часові методологічного інструментарію, як і об’єктивних досліджень історії ОУН і УПА у радянський період поставили північноамериканську історіографію проблеми ОУН-УПА поза конкуренцією на вітчизняному інтелектуальному полі.

Аналізуючи північноамериканську історіографію проблеми ОУН-УПА і того, як вона вплинула на вітчизняну історіографію та морально-правову оцінку націоналістичного руху, зауважимо, що її започаткувала третя, післявоєнна хвиля української еміграції. Новоприбулі емігранти, на відміну від першої, робітничої за своїм характером хвилі, були освіченішими та мали високий рівень національної свідомості, що сприяло не тільки їхній швидкій інтеграції в американське і канадське суспільство, але й дозволило в короткі строки перебрати на себе провідну роль у репрезентації українських позицій на Заході, потіснивши своїх попередників. Українські діаспорні дослідження історії ОУН і УПА переважно є віддзеркаленням правої ідеології, яку сповідувала більшість представників повоєнної еміграції.

Виділимо три категорії “північноамериканських дослідників”, які вивчають проблеми ОУН-УПА:

1) емігранти, колишні учасники національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН “мельниківці”, “бандерівці”, “двійкарі”;

2) українська діаспора, до якої ми, слідом за канадським дослідником Дж.-П. Хімкою, зараховуємо дітей та онуків післявоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 60-х – 70-х роках⁸;

3) канадські й американські дослідники, праці яких виходять за межі українського етнічно орієнтованого національного наративу.

Актуалізували проблему ОУН-УПА на Заході двічі: відразу після закінчення Другої світової війни, цей етап пов’язаний з початком “холодної війни” та на рубежі 70-х – 80-х років, коли почався процес повторної люстрації емігрантів з СРСР,

⁷ Грицак Я. Украинская историография 1991–2001. Десятилетие перемен / Я. Грицак // *Ab imperio*. – 2003. – № 2. – С. 427.

⁸ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America / J.-P. Himka // *Austrian history yearbook*. – 2006. – Vol. 37. – P. 18. Зауважимо, що використовуємо поняття “діаспора” і в широкому значенні цього слова, зокрема у випадках, коли йдеться про всю українську спільноту США та Канади.

переважно колишніх “депістів”⁹ стосовно причетності до воєнних злочинів. В обох випадках сильний зовнішній тиск на українську північноамериканську спільноту провокував останніх зайняти агресивну захисну позицію.

Повоєнна еміграція сформувала певну традицію дослідження проблеми ОУН-УПА, яку можна означити як націоналістичний наратив, для якого характерна вибірковість у висвітленні історії руху опору зумовлена як незначною джерельною базою на Заході, так і бажанням подати історію українського національно-визвольного руху в позитивному світлі. Увагу приділяли передусім державотворчим процесам, в авангарді яких перебувала ОУН, та подіям, що мали вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних та програмових засад українського націоналістичного руху. Важливими були й настанови УГВР, яка покладала великі надії на повоєнну політичну еміграцію, що мала стати речником воюючої України на Заході. Ще у своєму зверненні від жовтня 1949 року “воююча Україна” в особі генерала Р. Шухевича вимагала від еміграції: по-перше, стати гідним репрезентантом українського народу, і, полишивши партійну ворожнечу, вести роз’яснювальну роботу на Заході, з’ясовуючи, за що борються українці в СРСР; по-друге, покладала на еміграцію відповідальність за створення антибільшовицького фронту¹⁰. Звертаючись окремо до представників різних професій, провідники українського національно-визвольного руху просили: “Докладіть усіх зусиль до якнайкращого розвитку українознавства, бо саме воно піддається на землях жакливім перекрученням і фальшуванням з боку російсько-більшовицьких окупантів”¹¹. Саме ці настанови принесли з собою вояки підрозділів ОУН, яким вдалося пробитися до західних зон окупації, а згодом потрапити у США та Канаду.

Спочатку на Заході з’явилися газетні публікації про український національно-визвольний рух. До речі, першими цю інформацію надрукували українські емігрантські газети Канади¹². Згодом були опубліковані мемуари. На початку 50-х років побачили світ перші ґрунтовні дослідження, які стосувалися історії ОУН і УПА¹³.

Північноамериканська історіографія українського національно-визвольного руху ґрунтувалася передусім на працях публіцистично-мемуарного характеру, авторами яких були повоєнні емігранти, колишні активні учасники руху опору. Ці дослідники потрапляли в полон власної пам’яті, їм важко було об’єктивно висвітлити пережите.

Зауважимо також, що на Заході негативно сприймали націоналістичні концепції. Діяльність ОУН-УПА в США та Канаді почали осмислювати на завершальній стадії

⁹ “Депісти” – “DP – Displaced persons” – переміщені особи – жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання за расовими, релігійними чи політичними мотивами, а також особи, вивезені з батьківщини на примусову працю в Німеччину і в окуповані нею країни. Частині переміщених осіб вдалося уникнути репатріації до СРСР і емігрувати в США та Канаду.

¹⁰ Звернення воюючої України до всієї української еміграції // *Визвольний шлях*. – 1970. – № 3. – С. 374–383.

¹¹ Там само. – С. 380

¹² *Романишин Ю.* Боротьба ОУН-УПА за незалежність України у висвітленні західної преси (40–50-х рр. XX ст.) / Ю. Романишин // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – Львів, 2002. – Вип. 11. – С. 188.

¹³ *Мірчук П.* Нариси історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен, 1968. – 285 с.; *Мірчук П.* УПА 1942–1952. Документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991. – 220 с.; *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952) / L. Shankowsky // *The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom*. – New-York, 1954. – P. 23–51.

націоналістичного руху, що обов'язково треба враховувати, аналізуючи націоналістичний наратив. Це значною мірою пояснює аберації пам'яті колишніх учасників національно- визвольних змагань та гостроту дискусії в середовищі самої діаспори.

На жаль, в українській спільноті не було порозуміння між старими емігрантами тими, що покинули батьківщину пізніше. Причина полягала у світоглядній прірві. Старше покоління сповідувало ліві погляди, тоді як новоприбулі були праворадикалами. Нащадки старих емігрантів асимілювалися й не брали активної участі в національному житті діаспори. Представники старої еміграції служили в американській та канадській армії і тому не розуміли новоприбулих, які критично висловлювалися щодо встановлення в Україні радянської влади¹⁴.

На рубежі 70–80-х років ХХ ст. у США та Канаді на державному рівні було піднято питання ревізії минулого “переміщених осіб” намагалися з'ясувати, чи були вони причетні до скоєння воєнних злочинів, зокрема Голокосту. Враховуючи особливості репатріаційних процесів у післявоєнній Європі, під вогонь звинувачень потрапили передусім українці, литовці, латиші, естонці, яким вдалося уникнути репатріації до СРСР, до 1939 р. вони не були громадянами Радянського Союзу.

Юридичною передумовою розшуку воєнних злочинців у США став законопроект, запропонований групою конгресменів на чолі з Елізабет Гольцман, а лобював конкретні інтереси євреїв українського походження Симон Візенталь – натхненник створення Центру із дослідження Голокосту (Simon Wiesenthal Center for Holocaust Studies)¹⁵.

Новий закон, що набув чинності 19 грудня 1978 р., вносив поправку до пункту 212 (а) 33 Акту про імміграцію та громадянство (Immigration and Nationality Act), долучивши до кола осіб, яким відмовляють у наданні візи, тих, хто в період з 23 березня 1933 р. до 8 травня 1945 р. співпрацював із нацистським чи будь-яким іншим урядом, сформованих за допомогою нацистів, а також з урядами союзних нацистській Німеччині держав. Відтепер особи, щодо яких було доведено факти співпраці з нацистами, не могли уникнути депортації зі США, посилаючись на попередню постанову імміграційного закону про призупинення депортації у разі, якщо вони можуть бути засуджені в країні, куди їх депортують¹⁶.

З метою впровадження в дію нових вимог імміграційного законодавства у березні 1979 р. Міністерство юстиції США реорганізувало Спеціальний судовий підрозділ при Службі імміграції і натуралізації у Підрозділ спеціальних розслідувань (Office of Special Investigations – OSI). До роботи було залучено 50 осіб, серед яких були юристи, слідчі, історики та лінгвісти. Річний бюджет новоствореного відомства становив 3 млн доларів США. У січні 1980 р. керівництво підрозділу спецрозслідувань домовилося про співробітництво з КДБ, який мав надавати необхідні американській стороні докази для притягнення до відповідальності

¹⁴ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora... – P. 21.

¹⁵ Симон Візенталь (1908–2005) – архітектор, громадський діяч, “мисливець за нацистами”. Народився у м. Бучач (нині Тернопільська обл.). В роки Другої світової війни був в'язнем концтабору Маутгаузен. Після війни жив і працював в Австрії, розшукуючи воєнних злочинців. У 1977 р. у Лос-Анджелесі організовано Центр дослідження Голокосту ім. С. Візенталя.

¹⁶ Introduction. (to Part 2) / [written by Y. Boshyk] // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium* / [ed. by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 107.

воєнних злочинців¹⁷. Залучення до процесу люстрації КДБ спричинило потужний суспільний резонанс у діаспорних колах США.

У Канаді поштовхом до початку аналогічних розслідувань стали заяви офіційного представника канадської філії Центру ім. С. Візенталя Сола Літмана¹⁸, що до Канади емігрував доктор Й. Менгель та ще близько 2 тис. інших нацистських злочинців¹⁹. Це змусило канадський уряд відреагувати. Заяви С. Літмана обурили багатонаціональну канадську спільноту, оскільки він звинувачував у колабораціонізмі не окремих людей, а цілі етнічні спільноти, у США тенденція до етнічного підходу у процесі розшуку воєнних злочинців окреслилась тільки в ході роботи спецпідрозділу. Звинувачував С. Літман українців та вихідців із Прибалтики²⁰.

Офіційно канадська епопея з пошуку воєнних злочинців розпочалася у лютому 1985 р., коли міністр юстиції Канади Дж. Кросбі створив Комісію з розшуку воєнних злочинців (Commission of Inquiry on War Criminals), яку очолив суддя Верховного суду провінції Квебек Джуліус Дешенес (Jules Deschenes). Перед комісією поставлено три завдання: з'ясувати, чи справді доктор Й. Менгель емігрував чи мав намір емігрувати в Канаду, чи проживають у Канаді особи, що скоїли воєнні злочини; запропонувати уряду рекомендації для притягнення воєнних злочинців до відповідальності²¹.

Дискусія в Канаді не вщухає й досі, однак вона вже набула іншого характеру, оскільки через сприятливу імміграційну політику виникла реальна загроза, що країна може стати прихистком для воєнних злочинців чи терористів, які переховуються від покарання. А тому зусилля канадського уряду були спрямовані на вироблення стратегії, здатної досягти конкретної мети: не дозволити людям із сумнівним минулим отримати канадське громадянство та у разі, якщо подібне сталося, вжити необхідних заходів, які б були водночас ефективними щодо злочинців і толерантними щодо національних почуттів інших етнічних спільнот Канади.

У США проблема українсько-єврейських відносин також поступово втратила свою актуальність. Сумним нагадуванням тих подій є гучна справа Івана Дем'янюка, який у 2011 р., після тридцяти років поневірянь, засуджений німецьким судом до п'яти років позбавлення волі за співучасть у масовому вбивстві, але

¹⁷ *Vastocas R. Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence in seeking out war criminals / R. Vastocas //* Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/02.htm і є передруком з газети *The Whig-Standard* (Kingston, Ontario) з дозволу її головного редактора Ніла Рейнольдса: www.uccla.ca/ucclabook/preface.htm (докладну інформацію про історію цих публікацій можна знайти за адресою: www.uccla.ca/ucclabook/introduction.htm); *O'Keefe T. Quiet Neighbors: prosecuting Nazi War Criminals In America* (review) / T. O'Keefe // *The Journal for Historical Review*. – (Summer) 1986. – Vol. 6. – No. 2. – P. 231.

¹⁸ *Matas D. Bringing Nazi War Criminals in Canada to Justice / D. Matas // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / [ed. by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 113; Bellis J. Is Nazi-hunter's anger a case of sour grapes? / J. Bellis //* Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/21.htm і є передрук з газети *The Whig-Standard* (Kingston, Ontario).

¹⁹ *Serbyn R. Alleged War Criminals, the Canadian Media, and the Ukrainian Community / R. Serbyn // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / [ed. by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 121–122.*

²⁰ *Ibid.* – P. 121–129; *Vastocas R.* Вказ. праця.

²¹ *Introduction...* – P. 110.

за станом здоров'я із зали суду його відпустили та помістили в будинок для осіб похилого віку, де він і помер на 92-му році життя.

В обговоренні правомірності та доцільності люстрації, що точилася у всіх ЗМІ, взяли участь колишні “депісти”, науковці, юристи, громадські діячі, журналісти та ін. Юрист П. Зумбакіс, який виступав захисником у ряді справ, ініційованих підрозділом спецрозслідувань, зазначав, що із 17 справ про депортацію 13 ґрунтувалися на радянських доказах. Занепокоєння викликало й те, що всі надані КДБ докази були призначені для обвинувачення – і жодного на захист. П. Зумбакіс засуджував подвійні стандарти, вимагаючи врахувати той факт, що протягом 1939–1941 рр. СРСР також співпрацював із нацистською Німеччиною, та притягувати до відповідальності всіх воєнних злочинців, а не тільки тих, хто співпрацював із нацистами²². Подібна риторика характерна для діаспорного мартирологічного нарративу у відповідь на трактування українців як традиційних антисемітів.

Найбільшим викликом для західної системи судочинства був той факт, що свідки з СРСР на судові процеси не приїжджали, хоча директор спецпідрозділу А. Райан Мол. запропонував оплатити всі витрати. Натомість радянська сторона передавала надані під присягою письмові свідчення. Такі свідчення унеможлилювали перехресний допит і були порушенням судової процедури. Крім того, не викликало сумніву, що самі свідчення не тільки попередньо узгоджені, але й дані в присутності представників відповідних органів. У різних справах дуже часто фігурували одні й ті ж свідки, при цьому їхні свідчення змінювалися залежно від того, хто опинявся на лаві підсудних²³. Як влучно сказав П. Зумбакіс, “дозволити КДБ... наглядати й здійснювати контроль над використанням наданих свідчень в американських судах настільки ж неприйнятно для нашої системи правосуддя, якби ми брали свідчення, надані під наглядом гестапо”²⁴.

Діаспорний громадський діяч Р. Купчинський вважав, що на початку своєї співпраці зі спецпідрозділом КДБ надавав достовірні свідчення, аби здобути довіру американської сторони, проте поступово ця тенденція стала вщухати. Тиск на колишніх переміщених осіб мав на меті викликати у них захисну реакцію, що змусила б “емігрантські кола почати захищати справжніх воєнних злочинців і тим самим дискредитувати себе в очах американського й канадського суспільства”²⁵. Активна співпраця КДБ із підрозділом спецрозслідувань, на думку Р. Купчинського, зумовлена занепокоєнням Радянського Союзу активним зближенням української і єврейської спільнот Північної Америки, яке простежувалось протягом 60-х – початку 70-х рр., вона могла б мати негативні наслідки для СРСР²⁶.

²² *Zumbakis P.* Cooperation between the U.S. Office of Special Investigations and the Soviet Secret Police / P. Zumbakis // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium* / [ed. by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 131–135; *Zumbakis P.* U.S. war-crime process unfair [Електронний ресурс] / P. Zumbakis. – Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/11.htm>.

²³ *Zumbakis P.* Cooperation between the U.S. Office of Special Investigations and the Soviet Secret Police... – P. 133.

²⁴ *Vastocas R.* Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...

²⁵ *Kupchinsky R.* Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation / R. Kupchinsky // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium* / [ed. by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 143.

²⁶ Там само. – P. 140–144.

Загалом ситуація щодо люстрації переміщених осіб, як і те, що серед со- рока справ, відкритих спецпідрозділом за фактами воєнних злочинів, на 1 липня 1984 р. – лише дві були проти етнічних німців, тоді як усі інші торкалися вихідців зі Східної Європи (поляки, румуни, хорвати) та Радянського Союзу (українці, литовці, латиші, естонці)²⁷, тобто територій, які до початку Другої світової війни не входили до складу СРСР та Варшавського блоку. Цей факт нашттовхує на думку, що це була провокація радянських спецслужб.

Розпочата в рамках діяльності підрозділу спецрозслідувань дискусія набула яскравого правового і морального характеру, а історичні аргументи стали голо- вними козирами в цій грі. Представники повоєнної еміграції дорікали єврейській громаді у зведенні наклепу на цілу націю, треба звинувачувати окремих осіб, проти яких справді були докази. Еміграційне покоління звинувачувало євреїв у подвій- них стандартах. Оскільки останні уникали згадки про тих українців, які рятували євреїв, і наголошували лише на фактах участі у Голокості. На початку 80-х років побачила світ книга П. Мірчука “Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи є українці “традиційні антисеміти)””, де під час інтерв’ю з головним рабином Тель-Авіва Давидом Каганом, якого врятував митрополит А. Шептицький²⁸, було озвучене офіційне бачення проблеми саме тим поколінням, проти якого було спрямоване головне вістря звинувачень.

Єврейські дослідники вважали, що національно-визвольний характер УПА не може свідчити на користь толерантності українських націоналістів, а навпаки вказує на особливу жорстокість відносно інших етнічних груп. Вони згадували зокрема Волинську трагедію. Сучасний європейський історик А. Рудлінг також відмічає крайній екстремістський характер праворадикальних рухів Східної Єв- ропи, в тому числі й ОУН²⁹.

Полемічною виявилась і тема участі євреїв в ОУН і УПА. Єврейські історики наполягали, що останні співпрацювали з націоналістами під загрозою смерті. Контр- аргументи української сторони, яка посилалася на праці єврейського дослідника Ф. Фрідмана, називали вирваними з загального контексту з метою створення хибного враження про українсько-єврейську співпрацю протягом Другої світової війни³⁰.

Висловлена Р. Купчинським думка про “захисну реакцію” емігрантських кіл, зокрема й українського, стала пророкою. Саме тоді українська діаспора у відчай- душній спробі відстояти гідність своїх дідів і батьків зайняла крайню захисну по- зицію, квінтесенцією чого стало створення т. зв. “жертвовного/мартирологічного” наративу (narrative of victimization), в контексті якого українці були жертвами зло- чинів численних окупантів, передусім більшовицької Росії. Взявши на озброєння

²⁷ Introduction ... – P. 108

²⁸ Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці “традиційні антисеміти”) / П. Мірчук. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон: Союз українських політ’язнів, 1982. – 128 с.

²⁹ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army) / A. Rudling // East European Jewish Affairs. – 2006. – Vol. 36. – № 2 – P. 167.

³⁰ Karchmar L. War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents / L. Karchmar, G. Tulchinsky // Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українців Канади (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.ucccla.ca/ucclabook/Articles/17.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

ідею “юдобільшовизму”, в рамках діаспорного історичного нарративу вибудовано причинно-наслідковий зв’язок Голодомор–Голокост. Канадський історик українського походження Дж.-П. Хімка вважав, що по суті ця концепція – запозичення єврейської моделі історії, й фактично вона складала конкуренцію єврейському нарративу Другої світової війни. “Український нарратив, – на думку Дж.-П. Хімки, – зображав комунізм таким же поганим, якщо не гіршим, як і нацизм, і посилався на такі ж трагедії, як і Голокост [Голодомор 1932–33 рр.] (додано мною – *Я. П.*), та проголошував як мінімум на один мільйон жертв більше, ніж у євреїв”³¹. Хоч ідея “нації-жертви” й не мала успіху серед неукраїнського загалу, вона глибоко укорінилася в середовищі самої української діаспори. Лише декілька українських діаспорних дослідників, І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сенік не підтримували цей нарратив³².

Іншим аспектом захисної реакції української спільноти Північної Америки, на думку Дж.-П. Хімки, стала антипатія (наголошуємо на виокористанні автором саме терміна “антипатія”, а не атисемітизм!) до євреїв³³. Остання негативно позначилася на взаємовідносинах української та єврейської громади США та Канади, остаточно унеможлививши будь-який конструктивний діалог.

Саме впродовж діаспорного періоду здійснено найбільше проєктів, що стосувалися колективної пам’яті української спільноти Північної Америки і були пов’язані з подіями Другої світової війни³⁴, а отже і з історією українського націоналістичного підпілля. Діаспорний нарратив неоднозначно сприйняла частина українського суспільства, яка все ще перебуває в полоні радянської національної ідентичності, принаймні того, що стосується подій Другої світової війни, і врешті спровокував дискусію про морально-правову оцінку діяльності ОУН і УПА, що не вщухає й донині.

З відкриттям радянських архівів діаспорним дослідникам та їхнім послідовникам в Україні дедалі важче залишатися в рамках “жертвовного/мартирологічного” нарративу. Нове покоління американських та інших зарубіжних дослідників (Т. Снайдер, Дж. Бурдс, А. Вайнер, К. Берхоф тощо) почали вивчати ті проблеми українського національно-визвольного руху, які оминали представники української діаспори. Українські історики намагаються відійти від полярих оцінок національно-визвольного руху 30-х – 50-х років ХХ ст., застосовуючи нові методологічні підходи, які дають змогу поглянути на проблему ОУН-УПА в загальноєвропейському контексті.

Саме досвід діяльності підрозділу спецрозслідувань у США та Комісії Д. Дешенеса в Канаді, як і бажання отримати визнання в незалежній Україні, за свободу якої боролися ОУН і УПА, змусило оунівців і вояків Української повстанської армії домагатися від урядів незалежної України юридичного визнання свого статусу як воюючої сторони у Другій світовій війні. Ці спроби в незалежній Україні зіштовхнули радянський і діаспорний нарративи та два види колективної пам’яті, тоді як напрацювання північноамериканської історіографії стали для обох сторін певним резервуаром, з якого можна черпати аргументи на підтримку своїх поглядів стосовно проблеми ОУН-УПА.

Важливу роль у переосмисленні та подоланні штучного розподілу української історії на радянську та діаспорну відіграють зарубіжні історики. Більшість

³¹ *Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // Space of identity. – 2005. – Vol. 5. – № 1. – P. 30.*

³² *Ibid. – P. 15*

³³ *Ibid. – P. 25.*

³⁴ *Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II... – P. 18.*

сучасних дослідників історії Центрально-Східної Європи критикують діаспорний наратив. Так, А. Рудлінг вважає, що “спокуса зосередитися на злочинах, скоєних проти своєї спільноти чи нації, зазвичай сильніша, ніж бажання дослідити аспекти тих комплексних та багатограних подій, які зображають вищезгадану спільноту в невідгідному для неї світлі. Це ні в якому разі не є унікальним для української діаспори феноменом. Подібна модель поведінки простежується на прикладі багатьох спільнот. У випадку діяльності ОУН і УПА, з одного боку, ми маємо майже повну відсутність консенсусу. З іншого, ще багато питань залишаються відкритими, і кілька розділів модерної історії України ще мають бути написані”³⁵.

А Дж.-П. Хімка зазначав, що “з боку української діаспори не було майже жодної спроби протиставити проблемі воєнних злочинів менш захисну та більш самокритичну позицію... Замість цього – вперте глухе мовчання та небажання сприймати навіть детально задокументовані військові злочини, такі як масові вбивства поляків на Волині воюючими УПА та участь української допоміжної поліції у вбивстві євреїв”³⁶. Така позиція, на його думку, дуже зашкодила сприйняттю української проблематики на Заході, фактично призвівши до ситуації, “коли існує декілька конкуруючих між собою, ізольованих наративів історії Другої світової війни”³⁷.

Австрійський історик А. Каппелер наголошує на тому, що в Україні є щонайменше чотири суперечливі історичні наративи стосовно Другої світової війни: 1) російський, що спирається на міф Великої Вітчизняної війни та боротьбу радянських партизанів із нацистськими окупантами та колабораціоністами; 2) польський, з характерним акцентом на боротьбі Армії Крайової проти іноземних окупантів та УПА; 3) західноукраїнський наратив, що героїзує боротьбу УПА та ОУН проти Радянської армії; 4) єврейський, який концентрується на влаштованому нацистами та їхніми слов’янськими поплічниками Голокості. Попри великі зусилля, спрямовані на примирення позицій, інтерпретації цієї війни все ще різні³⁸.

Якщо Дж.-П. Хімка вважає, що проблема полягає у впертому небажанні більшості діаспорних істориків визнати окремі факти участі українських націоналістів у злочинах Голокосту, то А. Каппелер вбачає причину у загальній тенденції української вітчизняної та діаспорної історіографії до “поєднання історії українського народу з історією сучасної території української держави”, що зумовлюється необхідністю історичної легітимізації новоутвореної української держави. Для цього свого часу було відновлено традиційний національний підхід, збережений еміграційною історіографією у Північній Америці. Як і його канадський колега, австрійський дослідник вказує на характерну рису українського національного наративу – мартирологію³⁹. На думку А. Каппелера, в умовах сучасних тенденцій світової історичної науки мартирологічний наратив загрожує маргіналізацією вітчизняної історіографії, що в українському випадку особливу небезпечно, адже

³⁵ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA ... – P. 179.

³⁶ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II... – P. 10.

³⁷ Ibid. – P. 17.

³⁸ Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History / A. Kappeler // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / [ed. by G. Kasianov and Ph. Ther]. – Budapest; New-York, 2009. – P. 55.

³⁹ Ibid. – P. 58–59.

українська історія була частково ізольована і провінціалізована ще за радянських часів⁴⁰. А от американський історик М. фон Хаген позитивно оцінює напрацювання української діаспори, завдяки яким сучасну українську історіографію не довелося розпочинати з нуля. Для розвитку української історичної науки, на думку М. фон Хагена, потрібне, по-перше: подолання вже традиційного протистояння інтелектуальної і політичної складової в українській історії, а по-друге – відхід від одвічного питання про те, що власне робить українською історію України⁴¹.

Праці європейських і північноамериканських істориків відображають останні тенденції світової історичної науки, яка завдяки високій мобільності наукової спільноти та відходу від національного нарративу, намагається об'єднувати вчених не за національним, а за корпоративним принципом – у міжнародних наукових центрах, що розробляють певні історичні проблеми. У гуманітарній сфері формується глобальна наукова мережа, яка об'єднує дослідження типу case-study (вивчення конкретного) в єдину структуру. Наприклад, американські історики можуть працювати у європейських структурах, а європейські – в американських. До цієї глобальної тенденції долучається все більше сучасних вітчизняних дослідників, що позитивно впливає на українську історіографію, збагачуючи її новими методологічними підходами, які сприяють відокремленню науки від політики. Це має зменшити суспільно-політичну напругу щодо проблеми ОУН-УПА та сприяти науковим підходам до висвітлення історії українського націоналістичного руху, звісно за умови, що політики відмовляться від спокуси використовувати історичну проблематику для мобілізації свого електорату. Адже еволюція політичної культури, як і суспільної думки, є довготривалим процесом.

Дихотомія сучасного стану української історіографії, зокрема й тієї, що стосується проблеми ОУН-УПА, зумовлена запізнілим процесом націтворення, в результаті чого “проект модерності, котрим зараз захоплена переважна більшість істориків, доводиться реалізовувати в епоху домінування тенденцій іншого характеру”, а саме постмодерністського дискурсу з його глобальними транснаціональними підходами, які змінюють традиційні форми та сприйняття національної ідентичності⁴². Оскільки в рамках сучасних тенденцій дослідження історії Центрально-Східної Європи превалюють транснаціональні дослідження, що фокусуються на проблемі формування постколоніального дискурсу держав, які постали на розвалинах колишніх імперій, а історія Другої світової війни та Голокосту все ще займає центральне місце, то український діаспорний нарратив так чи інакше буде вступати у конфлікт із цими підходами.

Проблема ОУН-УПА є, на жаль, заручницею історичних аргументів діаспорного мартирологічного нарративу, що прямо й опосередковано впливає на морально-правову оцінку українського національно-визвольного руху 30-х – 50-х років ХХ ст. як в Україні, так і поза її межами.

⁴⁰ Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic... – P. 67.

⁴¹ Hadzewycz R. Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History?” [Електронний ресурс] / R. Hadzewycz // Ukrainian weekly. – 2006. – № 18. – Vol. LXXIV. – Режим доступу: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2006/180618.shtml>.

⁴² Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты / Г. Касьянов // Ab imperio. – 2003. – № 2. – С. 499.

Сучасні дослідники вважають, що методологічний прорив на вітчизняному історичному полі неможливий без подолання радянського міфу про “дружбу народів” та діаспорного “мартирологічного” нарративу⁴³. Зарубіжні історики наполегливо радять не з’ясувати питання “Хто страждав більше?” і “У кого більша кількість жертв?” Треба зосередитися на питанні, що власне відомо про всі злочини минулого, про їхніх жертв та убивць⁴⁴. Пропозиція має на меті подолати розкол сучасної української національної ідентичності та вийти на рівень формування української політичної нації. Наскільки готові політичні еліти, наукова спільнота та широкий загал відійти від національних, а часом і регіональних підходів до складних історичних питань для конструювання якісного нового виду ідентичності, який пропагують зарубіжні дослідники, з’ясуємо з часом.

Yana Prymachenko. The influence of the North-American historiography of the Ukrainian national liberation movement on the moral and legal assessment of OUN-UPA activities

The article analyses the North-American historiography of the Ukrainian national liberation movement and its influence on the moral and legal assessment of OUN-UPA activities in modern historical, social and cultural discourses. The author discovers how the difficult relationships within Ukrainian diaspora as well as US and Canadian policy of reinvestigation of participation of former Soviet citizens in war crimes in the 1970s-1980s influenced the formation of Ukrainian victimisation narrative of World War II. This narrative is dominant in modern Ukrainian historiography. It causes heated social and historical debates that impact moral and legal assessment of some controversial aspects of OUN-UPA activities.

Key words: North-American historiography, victimisation narrative, collective memory, modern Ukrainian historical discourse.

Яна Примаченко. Североамериканская историография украинского национально-освободительного движения как фактор влияния на морально-правовую оценку борьбы ОУН-УПА

Проанализировано североамериканскую историографию украинского национально-освободительного движения как фактор влияния на морально-правовую оценку борьбы ОУН-УПА в современном историческом и социокультурном дискурсе. Освещены сложные отношения в среде украинской диаспоры и политика правительств США и Канады: процесс повторной люстрации эмигрантом из СССР на предмет причастности к военным преступлениям на рубеже 70–80-х гг. XX в., которые способствовали формированию украинского мартирологического нарратива Второй мировой войны. Этот нарратив доминирует в современной украинской историографии, порождая острые общественные и научные дискуссии, имеет сильное влияние на морально-правовую оценку ряда неоднозначных страниц истории ОУН и УПА.

Ключевые слова: североамериканская историография, мартирологический нарратив, коллективная память, современный украинский исторический дискурс.

⁴³ *Kappeler A.* From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History ... – P. 66; *Грицак Я.* – Вказ. праця. – С. 441–442.

⁴⁴ *Ibid.* – P. 62.